

УДК 81' 367.634

Г. С. Весельська,
аспірант

Житомирський державний університет імені Івана Франка

НОВІ ЯВИЩА У ФУНКЦІОНУВАННІ СУРЯДНИХ СПОЛУЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

У статті досліджено нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській літературній мові кінця XX – початку XXI століть, простежено їхню міжстильову транспозицію та охарактеризовано зміни у вживанні єднальних, протиставних, розділових, приєднувальних і градаційних сурядних сполучників в художньому, публіцистичному та науковому стилях української літературної мови.

В українській літературній мові кінця XX – початку XXI ст. стали помітними зміни, пов'язані з семантичним та функціональним навантаженням сполучників. Насамперед змінилася роль сурядних сполучників як засобів поєднання граматично рівноправних частин складносурядного речення чи однорідних членів речення. Це дає підстави визначити нові явища у функціонуванні сурядних сполучників у різних стилях української літературної мови цього періоду.

Дослідники пояснюють появу нових сполучників власним внутрішнім розвитком мови чи взаємодією української синтаксичної системи із синтаксичними системами російської та білоруської мов. Порівнюючи сполучники, характерні для українських пам'яток XIX – XX століть, зі сполучниками української мови кінця XX – початку XXI століть, переконуємося, що сполучники сучасної епохи "у значній мірі мають інше семантико-граматичне значення та синтаксичні особливості" [1: 5].

У традиційній граматиці вважали, що сполучники сурядності виражали три типи семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складносурядному реченні – єднальні, протиставні та розділові, з огляду на що сурядні сполучники поділяли відповідно на єднальні, протиставні та розділові [1: 16; 2: 516-518].

Дехто з дослідників доповнює цю класифікацію, акцентуючи на виділенні ще й зіставно-протиставних сполучників сурядності, що об'єднують клас зіставних та протиставних [3: 268].

У сучасних наукових студіях виокремлюють шість типів семантико-синтаксичних відношень: єднальні, протиставні, розділові, зіставні, приєднувальні та градаційні [4: 125].

Мета цієї наукової студії – дослідити нові явища у функціонуванні сурядних сполучників у художніх, наукових текстах та періодичних виданнях кінця XX – початку XXI століть.

В українській літературній мові кінця XX – початку XXI ст. зафіксовано зміни у функціонуванні сполучників – виразників згаданих семантико-синтаксичних відношень, що дає змогу встановити найбільш загальні закономірності в їхньому вживанні, проаналізувати функціонально-стильову транспозицію цих сполучників.

Зокрема, розширився функціональний діапазон єднальних сполучників **та**, **й**, що потіснили вжитку єднальний **і**. Основною причиною активнішого використання сполучника **та** як єднального дослідники вважають той чинник, що в українській мові цей сполучник є насамперед виразником єднальних семантико-синтаксичних відношень зі значенням одночасності, напр.: *І дивися – за мить літає гойданка з Маринькою понад дерева, та гойкає подобріла дівка в доволлишню тишу...* (М. Матіос), *І приймали гори лише тих, хто був сильний та гордий, вільний та незламний* (Г. Бердник), послідовності дій, процесів, станів, напр.: *...Саакашвілі ... повернувся до своєї країни та намагається збудувати там демократію* (Україна молода, 20 грудня 2008 р.), тоді як реалізація приєднувального і протиставного семантико-синтаксичних відношень у його функціональному полі посідає друге і третє місце [5: 211-216], напр.: *Це має бути незвичайний об'єкт. Замок! Та неодмінно у старовинному стилі* (Київські відомості, 14-20 листопада 2008 р.); *Буде в нас і кохання і сльози, А комуś не забракне і мук, Та ніякі вітри і морози Не погасять тепла наших рук* (В. Симоненко).

Л. А. Булаховський припускав, що сполучник **та** є давнім фонетичним варіантом рос. **да**, який унаслідок послаблення дзвінкості функціонує в такому вияві [6: 2: 500].

Й, як відомо, фонетичний варіант єднального сполучника **і**, тому розширення його функціональної сфери пояснюють переважно потребою побудувати милозвучну фразу, напр.: *Вона сахається мене й щепає в куцах гадюкою* (Г. Пагутяк); *Тим часом судинні хірурги продовжували працювати й оперувати хворих* (Україна молода, 20 грудня 2008 р.).

Щодо системи протиставних сполучників сурядності, то в багатьох стилях сучасної української літературної мови спостерігаємо активніше вживання протиставного сполучника **проте** замість протиставного **однак**, напр.: *Наразі досягти поставленої мети не вдалося, проте інтенсивність обстрілів значно зменшилася* (День, 13 січня 2008 р.); *Таких видань теж з'являлося багато, проте*

вони визначали... основний зміст і спрямованість... (Д. Наливайко). Таку заміну пояснюють тим, що протиставний сполучник сурядності **однак** є варіантом російського **однако** [7: 8].

Дедалі активніше в сучасній українській пресі та науковій мові вживається розділовий сполучник **чи**, обмежуючи вжитку традиційний розділовий **або**, напр.: *Щоб я колись міг на свої, на зароблені спокійно гризти свій ямс чи смоктати малангу?* (В. Діброва); *Стоїки торкнулися питання аналогії та аномалії в мові, тобто наявності чи відсутності закономірностей у самій мові* (М. Кочерган); *...критика насправді скерована на виразні вади сучасних індустріальних технологій..., які не порушують природних явищ і тому не спроможні зашкодити людині чи всій біосфері* (Науковий світ, січень 2009 р.).

У сучасних публіцистичних виданнях та художніх текстах широко використовують конструкції, які приєднуються до попередньої предикативної частини складного речення чи до двох і більше попередніх однорідних членів речення за допомогою приєднувальних сполучників. За спостереженнями дослідників, засобами приєднання є приєднувальні сполучники **а також**, **та й**, **та і**, **причому**, **та ще** [4: 349], напр.: *Громовицею називають, власне, й саму блискавку. А також – дерево, в яке вона влучила* (Г. Бердник); *Я ловлю себе на думці, що зараз і справді нагадує підбитий літак, причому підбитий тією старою з вежі...* (С. Ушкалов); *Лідерів лівійської революції Муамару Кадаффі вдалося здійснити неможливе. Причому не докладаючи особливих зусиль* (Дзеркало тижня, 8-14 листопада 2008 р.); *...це далеко не повний перелік того, з чим увійшов відомий учений до нашого (та й світового) мовознавства* (Г. Гримашевич); *...а вони з мамою коли навідаються, то дід відразу його за стил: пиши. Та й списує українськими літерами французькі пісеньки* (В. Медвідь); *В селі з досвітку плентаються такі Газдиньки, які тільки й чекають, щоб наперекер перейти людині дорогу...* *Та ще з порожніми відрами* (М. Матіос).

Інші сурядні сполучники, втративши своє основне призначення, також виступають як один із активних засобів приєднання частин складного речення, що є здебільшого неповним приєднувальним реченням, яке виражає додаткове семантичне навантаження: атрибутивне, об'єктне та адвербіальне [5]. Цю функцію виконують єднальні сполучники **і**, **й**, **та**, протиставні **але**, **проте**, **зате**, **однак**, напр.: *Обговорення закону якраз збіглося з тижнем молитов про єдність християн. І дуже вдало* (Католицький вісник); *Криза в Росії буде. Й дуже серйозна* (День, 13 січня 2008 р.); *Трепета потутешньому. Та така височенна...* (М. Матіос); *У холі будинку культури зібралося багато стрітівчан: щороку випуск кобзарської школи – подія для села. Але не тільки для нього* (Україна молода, 27 червня 2008 р.); *У станції народу напхом напхано, аж ліхтарі гаснуть. Зате не холодно* (В. Захарченко).

Особливе зацікавлення в дослідників викликають сурядні градаційні сполучники, кількісний склад яких досі чітко не окреслений.

У сучасній українській літературній мові найуживанішими градаційними сполучниками, що вказують на перехід дії або стану через певну межу в бік посилення чи послаблення, донедавна вважали **не тільки ...а й**, **не тільки ...але й**, **не лише ...а й**, **не лише ...але й** та ін. Останнім часом автори ширше використовують градаційні сполучники **не лише ...а й**, **не лише ...але й**, обмежуючи вжитку **не тільки ...а й**, **не тільки ...але й**, напр.: *Загалом церква КП здійснює службу не лише для українців за національністю, а й для всіх громадян* (Україна молода, 21 січня 2009 р.); *Загальнонаціональна мова представлена не лише своїм літературним різновидом, але й народними говорами* (П. Селігей).

Звужує свої функціональні параметри градаційний сполучник **не стільки ...скільки**, натомість у сучасній україністиці активніше вживають градаційний сполучник **не так ...як**: *Вона, не так Уласій, як сама вона, Юр'яна, присилувала Павлінку віддаватися за Штефурия* (М. Матіос); *...Рогатинець, автор "Перестороги" – документу незвичайного розбудження не так релігійного, як власне національного і загальнолюдського* (Українське слово, 21-27 січня 2009 р.).

К. Городенська констатує, що "... автори намагаються ширше залучити ті сполучники, що властиві саме українській мові" [7: 9].

В українській публіцистиці кінця XX – початку XXI ст. активно функціонує градаційний сполучник **не просто ...а (й)**, **не просто ...але (й)**, напр.: *І де можна ще знайти політиків ..., які не просто не люблять батьківщини..., а й системно працюють на знищення цієї батьківщини* (Україна молода, 22 січня 2009 р.).

У художніх текстах цей сполучник вживається обмеженіше, натомість з'являються складені градаційні сполучники **не те що ...а (й)**, **не те що ...а навіть**, що слугують засобом підкреслення переходу дії або стану в бік посилення чи послаблення та надання висловленню особливої виразності: *Від такого не те що стрімголов штаненята зависли, а й сам стрімголов підеш* (М. Матіос); *...жінка його Любка ...не те що була байдужа, а навіть якось нечутлива...* (В. Шевчук); *"Ідіоти!" – застогнав Вася, так і не натрапивши в акуратно підшитих стосиках папірців не те що на муху, а й навіть на слід того, що вони колись там сиділи* (В. Врублевський).

Широкого вжитку в сучасних українських художніх творах та публіцистичних виданнях набули парцельовані конструкції, які поєднуються з попередніми предикативними частинами складносурядного речення чи однорідними членами речення за допомогою сурядних сполучників, напр.: *Є тільки твої думки про неї. І суєта* (Г. Цимбалюк); *Той, що дістав ногою в щелепу, також лежить непорушно. Зате* інший підносить постріл ... (Марина і Сергій Дяченки); *Наш народ не продається. Але, на жаль, легко купується* (Київські відомості, 14-20 листопада 2008 р.); *В оцій ось хаті праворуч теперішнього сільського клубу жила колись жінка. Чи то* іще за Австрії. *Чи то* за Румунії (М. Матіос).

На думку О. Козицької, "парцельована сурядна частина здебільшого розкриває невиявлену семантику попередньої або більш узагальнене значення попереднього члена речення" [8: 171].

Особливого поширення в наукових та публіцистичних виданнях набула група сполучників, що слугує засобом вираження ототожнення чогось. Їх називають пояснювально-ототожнювальними сполучниками. Серед них – **тобто, себто, цебто, або, чи**.

Дослідники вважають, що сполучники **тобто, себто** етимологічно прозорі й складаються з вказівного елемента – форми називного відмінка середнього роду **то, се**, частки **б (би)** зі значенням "має бути" та **то** у функції підсилювальної частки [6: 508].

Якщо донедавна активно функціонував сполучник **тобто**, то в сучасній українській публіцистиці цей сполучник вживають обмеженіше, надаючи перевагу **себто**: *На хуторі "Мозамбік" ходить прислів'я: "Справедливий, як Сидорова коза". Себто – брехливий* (Літературна Україна, 25 грудня 2008 р.); *Із Прометея можна легко перетворитись на Цезаря, якщо навіть той Цезар – гуру, себто вчитель* (Г. Пагутяк).

Сполучник **себто** також може приєднувати предикативну частину до попередньої, що сприяє розкриттю думки в ній, напр.: *Для кожного з них це було чимось, що трапилося вперше в житті, себто* раніше вони могли тільки чути про щось подібне (Ю. Андрухович).

"Зміна функціонально-стильових параметрів, – констатує К. Г. Городенська, – зумовлена, очевидно, намаганням журналістів та науковців замінити звичний сполучник **тобто** менш відомим широкому загалу читачів сполучником **себто** і в такий спосіб оновити вживання пояснювально-ототожнювальних сполучників..." [9: 39].

У мові української преси та наукових видань досі переважає пояснювально-ототожнювальний сполучник **або**, проте замість нього автори частіше вживають функціонально тотожний сполучник **чи** в поєднанні з підсилювальними частками **пак, то пак**, напр.: *Мовознавство, або лінгвістика, – наука про природну людську мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальних представників* (М. Кочерган); *Жаба в казані, або як подолати кризу...* (День, 23 січня 2009 р.); *За рахунок чого (чи то пак кого) тоді буде виживати транспорт?* (Україна молода, 25 грудня 2008 р.).

Отже, аналіз системи сурядних сполучників української мови кінця XX – початку XXI ст. виявив, що вона не є сталою, функціональні властивості цих сполучників змінюються. Це зумовлено передусім намаганням надати засобам сурядного зв'язку національної самобутності, відмежуватися від чужомовних впливів, транспонувати сполучникові засоби з розмовного та художнього стилів в інші стилі, що відбиває давню національну традицію їхнього використання.

Відзначені зміни функціонально-стильових параметрів єднальних, протиставних, розділових, градаційних, приєднувальних сурядних сполучників та сполучників сурядності-підрядності з ототожнювальною функцією дають підстави констатувати тенденцію про розширення сфери використання деяких функціонально обмежених сполучників, тобто про їхню міжстильову транспозицію в українській літературній мові кінця XX – початку XXI століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Медведев Ф. П. Система сполучників в українській мові: Короткий нарис. – Харків, 1962. – 90 с.
2. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – 583 с.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М. Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк., 2000. – 430 с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
5. Городенська Катерина. Граматичний словник української мови: Сполучники. – К.; Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
6. Булаховський Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) // Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977. – Т. 2. Українська мова. – С. 498-543.
7. Городенська К. Г. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 7-13.
8. Козицька О. Сурядні сполучники як засоби приєднання парцелятивів // Теоретична і дидактична філологія: Зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2007. – С. 163-172.

9. Городенська К. Г. Функціонально-стильові параметри пояснювально-ототожнювальних сполучників в українській літературній мові кінця XX – початку XXI ст. // Теоретична і дидактична філологія: Зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2007. – С. 36-44.

Матеріал надійшов до редакції 24.06. 2009 р.

Весельская Г. С. Новые явления функционирования сочинительных союзов в украинском литературном языке конца XX – начало XXI веков.

В статье исследуются новые явления функционирования сочинительных союзов в украинском литературном языке к. XX – нач. XXI в., прослеживается их междустилевая транспозиция и характеризуются изменения в употреблении соединительных, противопоставленных, разделительных, присоединительных и градационных сочинительных союзов в художественном, публицистическом и научном стилях украинского литературного языка.

Veselska H. S. New Phenomena in Functioning of Coordinative Conjunctions in Ukrainian Literary Language of the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries.

In the article the new phenomena in the functioning of the coordinative conjunctions in the Ukrainian literary language of the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries are investigated, their interstylistic transposition is determined and the changes in the usage of copulative, adversative, disjunctive, conjunctive and gradative coordinative conjunctions in belles-lettres, publicistic and scientific styles of the Ukrainian literary language are characterized.